

Kulturális-közéleti havilap, harminckilencedik évfolyam

2013 március Tanulmány

Farkas Zoltán: Áttételes jelenlét – Kornai János és a magyar nyilvánosság

Ha valakinek megadatott, hogy hallotta már Kornai Jánost civilben elmélkedni a világ dolgairól, nem egy előadás béklyójában, amelyet önmagára kényszerített, hanem szabadon és kötetlenül morfondírozni, az tudja, mit veszítenek az olvasók, rádióhallgatók és tévénézők azzal, hogy a 86. életévébe lépő harvardi professzor efféle médiaszereplést nem vállal. Ez a kéréllhetetlen logikával felépített életmű nagy paradoxona. A pályáját napilapnál, a Szabad Népnél kezdő Kornai elvétele ad interjút, nem vesz részt televíziós kerekasztal-beszélgetéseken, ódzkodik a napi események kommentálásától, mindenféle rögtönzéstől – holott erősen, olykor leplezetlen nyíltsággal igényli, hogy hallgassanak rá. Viszont nincs megsértve, ha nem.

Ha mégis rászánja magát interjúra, akkor aggályosan ügyel minden mondatára. Ha rajta múlna, gondolatai, eszméi terjesztését rábízná a tanítványokra, újságírókra. Ez kockázatos, hiszen a tanítványok is lehetnek feledékenyek, sőt csapodárok, az újságírók még inkább, ráadásul elragadhatják őket a napi események vagy az új, tetszetős áramlatok. De ha azt látta, hogy veszélyes irányt vesz a politika, kiállt a nyilvánosság elé, bízott szavai súlyában. Olykor éltek a tanácsaival, olykor visszaéltek a nevével.

Ma már kideríthetetlen, hogy spontán alakult-e így, vagy több évtizedig építgetett – mai szóval élve – tudatos piár eredménye. Úgy vélem, inkább az előbbi, kényszerek kombinálódtak ez ügyben képzetekkel. Egyrészt a forradalom után, 1957-ben az akkori agitprop revizionizmussal megvádolta, voltaképpen tiltó listára helyezte őt. Másrészt Kornai sem nyüzsgött azért, hogy a represszió éveiben a pártsajtó hasábjain virítson. Másmilyen meg nem volt.

Tisztában volt a rendszer és az irányított sajtó működésével. Elég fejtörést okozott neki, hogy tudományos munkáiban olyan megfogalmazást találjon, olyan fogalmi rendszert alakítson ki, amelyet az akkori Magyarországon publikálni lehetett. Önéletrajzi írásában, A gondolat erejével című, a kínait is beleértve, valamennyi világnyelven megjelent kötetében a dilemmát így idézi fel: „1955–1956 körül megérlelődött és 1957-ben újra megerősödött bennem az elhatározás: nem próbálok illegális publikációkkal hatni az események menetére. Már akkor kijelöltem magamnak az utat, amelyen járni akarok. hozzáértő közgazdásszá szeretnék válni, a nyugati szakma tagjává, aki legálisan kinyomtatott publikációival akar majd befolyást gyakorolni. Ez kezdettől fogva engedményeket követelt.” Ha pedig valaki rutinosan és tudatosan, napi praxisként vállalja az öncenzúrát, aligha vágyik rádió- és televízióstúdióba.

De volna még más szempont is, például az övé. Nem titok, hogy állandó ön- és kollegiális kontrollal dolgozik, megír és újraír, a készülő munkákat megmutatja munkatársainak, észrevételeiket figyelembe veszi, javít és átjavít. A műgond egészen a megjelenésig tart. A befektetés megtérül: később, az újabb kiadások során a régi szövegeket már nyugodtan érintetlenül hagyhatja, nem fog rajtuk az idő. Legalábbis eddig nem fogott. Viszont úgy véli, az

élőbeszéd ennél pongyolább, és nem titkolja, hogy nem erőssége a rögtönzés, a szópárbaj. Igényli a megfelelő terjedelmet az érveléshez.

„Mindig ragaszkodtam ahhoz, hogy csak az igazat írjam – de azt vállalnom kellett, a legális publikálás érdekében, hogy egyes témákról nem írom meg a teljes igazat” – fogalmazott 2008-ban Krakkóban, amikor egyetemi díszdoktorrá avatták.

A „naiv reformerek” és a Kornai-legenda

Az önkéntes hallgatás alkalmas legendaképzésre.

Kornai már poétikusan ifjú korban, a hatvanas-hetvenes években legendásodni kezdett, holott személyiségétől mi sem áll távolabb. Első, kis példányszámban kiadott, nehezen hozzáférhető műveinek gondolatvilága a szakmai színhagyomány útján terjedt. Az 1957-ben megjelent, majd angolra is lefordított kandidátusi értekezését, A gazdasági vezetés túlzott központosítását az 1968-as reform tudományos megalapozásának tekintették, amely a politika számára megszívlelendő ajánlásokat tartalmazott, holott csak azt írta le, ami van. És persze azt: miért van így. Hasonló ráérzés eredménye az angolul és magyarul szinte egy időben kiadott Erőltetett vagy harmonikus növekedés is, újabb telitalálat a szocialista tervgazdaság kritikájában. Mennyire evidens, hogy a tervgazdaságban a növekedést öncélnak tekintő politika aránytalanságokat és egyensúlytalanságokat okoz.

Helyesbítés: nem csak ott.

Helyesbítés 2.0: ma sem evidens.

Már ekkor köznapi hasonlatokkal operált: „diszharmonikus benyomást kelt az az ember, aki felsőtestén finom anyagból készült inget, szép nyakkendőt, elegáns zakót hord; hozzá kopottas, de azért elfogadható nadrágot, a lábán pedig lyukas a cipő talpa”. A tervgazdaság és a piacgazdaság szembeállítását sejlett föl az 1970-es Anti-equilibrium megjelenése után, ám annak fogalmi rendszere nem vált közkinccsé. Nem úgy, mint az 1980-as A hiányé, amely a mindennapi tapasztalatból formált rendszerkritikát, s amely sem az irányítást, sem a gazdaság működési mechanizmusát, sem az intézményi rendszert nem kímélte.

Ez idő tájt történtek az első kísérletek arra, hogy interjúra kérjék. Kezdte ő is tesztelni, milyen ez a műfaj. Nem jött meg a kedve hozzá. Első rádióinterjút az Anti-equilibrium megjelenése után adta, Breitner Miklósnak, amely aggályoskodó lektori beavatkozások után, nehezen került adásba. Néhány évvel később, 1978-ban addigi munkásságáról, 1980-ban pedig A hiányról beszélt, utóbbira, emlékeim szerint, televíziós kamerák előtt is vállalkozott. Ekkor már megfeneklett a gazdaság, Magyarország 1980 körül csaknem fizetésképtelenné vált, ettől csupán az mentette meg, hogy gyorsan felvetette magát a Nemzetközi Valutaalapba. Forrongott a közélet, lázadozott az értelmiség. A nyomás alól a pártvezetés sem tudott kitérni. Egymást érték a reform újabb és újabb fordulói: a világpiaci árak átvétele, a verseny szimulálása tervgazdasági viszonyok között, és bővültek a magánvállalkozás lehetőségei is. Megalakultak az első gazdasági munkaközösségek az állami vállalatokon belül és azokon kívül is, szabaddá vált a kisszövetkezeti forma. Érdemi vita kezdődött az adó- és bankrendszerrel, majd a tulajdonviszonyok megváltoztatásáról.

Így ment ez, amíg Gorbacsov mindent el nem döntött.

Bár a vitákban Kornai művei állandó hivatkozási alapot jelentettek, ő maga nem csatlakozott a hadhoz. Később naiv reformereknek titulálta azokat a közgazdászokat, akik közreműködtek a rendszer tatarozásában, közéjük sorolva a száműzetésre kényszerült lengyel Włodzimierz Brust és a hasonló sorsra jutott cseh Ota Sikot, a Prágai Tavasz fő ideológusát, még Gorbacsovot is. Naivitásuk abban állt, hogy hittek a rendszer megjavíthatóságában, valamiféle emberarcú szocializmusban. Velük szemben Kornai azt képviselte, hogy nincs harmadik út a kapitalizmus és a szocializmus között. Ezt ki is fejtette, mindig abban a megfogalmazásban, ahogy lehetett. Volt, aki megértette, volt, aki nem. S az is, aki félreértette.

Mert a szamizdatot és az engedékeny együttműködést egyaránt kerülő magatartásával olykor félreértésekre is okot adott. Kritizálták, mert úgymond beírta a jelenségek leírásával, és nem tett konkrét jobbító javaslatokat. A legnevezetesebb ilyen eset a Kornai–Liska-vita volt a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen, 1982. január 28-án. Az egykori népi kollégista Liska a harmadik út legszemélyesebb és legeredetibb képviselője volt, aki Kornaival szinte egy időben döbrent rá a tervgazdaság alapvető hiányosságaira, katasztrofális hatásfokára. Elméleti modelljében a kapitalizmus és a szocializmus legelőnyösebb tulajdonságait ötvözte, ő is a verseny és a vállalkozás szabadságára épített, ám a „senkié se” állami és a kapitalista magántulajdonnal szemben megalkotta a személyes társadalmi tulajdon fogalmát. „Ne azé legyen a föld, aki megműveli, hanem az művelhesse meg, aki a leghatékonyabban teszi ezt.”

Liska nyíltan kiröhögte a szocializmust. Nem cenzúrázta magát, emiatt csupán fél tucat rövidebb írása jelenhetett meg, azok is agyonstilizálva, többnyire marginális ügyekről. Fő művét, az Ökonosztátot csak 1988-ban adták ki. Bestseller lett, mint A hiány. Mivel éles eszét felső pártkörökben is méltányolták, olykor katedrához és kísérletezési lehetőséghez engedték. Telt házban folytatott az egyetem legnagyobb előadójában, az ellenzék és a titkosrendőrség élénk részvétele mellett. A szocialista vállalkozás téziseinek kifejtéséhez a legkiválóbb reformereket és tudósokat hívta opponenseinek, a gazdaságtörténész Berend T. Ivántól az elméleti közgazdász Tardos Mártonig.

Valahogy Kornai is elcsábult. A várakozás óriási volt: az egyetemen a túrt kategóriába sorolt, precíz fogalmakkal operáló, legendás tudós és a szókimondó, a hatalmat megsemmisítő poénokkal lődöző Liska egy pódiumon! Az teljességgel elhanyagolható különbségnek tetszett, hogy Kornai a leíró közgazdaságtan művelője volt, Liska pedig szó szerint „kísérleti” terepnek tekintette az ökonómiát, nem tudománynak. A közönség azt várta, hogy a két rendszerkritikus összeborul. Vagyis felettébb tájékozatlan volt. Kornai pedig nem mérte fel jól a hallgatóság hangulatát, várakozásaira rácsáfolva, könnyörtelen alapossággal szedte ízekre Liska nézetrendszerét. Bár tanulmánya elején-végén szép szavakkal méltatta Liska munkásságát, főleg a régi mechanizmus bírálatát és a piaci elvek, a vállalkozás szabadsága iránti elkötelezettségét, már az első mondatokban kifejtette, hogy a modell egészével szemben súlyos fenntartásai vannak. Ezeket le is vezette, abból kiindulva, mi történne, ha Liska licitálós vállalkozói rendszere megvalósulna. Mai szóval élve: a működő kapitalizmus gyakorlatát állította szembe a „senkié se” állami tulajdon dinamizálására kiagyalt, kétségkívül szellemes liskai rendszerrel. Nem aratott sikert vele.

Elutasító szavaira az MSZMP agitátorai is felfigyeltek. Látva Liska elementáris népszerűségét, megpróbálták Kornait kijátszani ellene. Arra kérték, hogy az egyetem nyilvánossága előtt tartott előadásáról adjon rádiós interjút. Ám ő nem ment lépre. Viszont a Liskával folytatott közös fellépés később is foglalkoztatta. Önéletrajzi könyvében ezt írta: Liska „guru” volt, aki szeánszokat tartott, és ezeken a szellemi bokszmeccseken kiütötte opponenseit. „Az ilyen párviadal sosem volt erős oldalam” – ismerte el Kornai, hogy leblokkolt. Liska személyéről viszont imigyen emlékezett meg: „ma is szeretettel gondolok vissza karizmatikus, hittől lángoló beszédeire, becsülöm szellemességét és szókimondását, olcsó taktikázástól mentes

elvhűségét”.

Sokan vagyunk így.

„Amit a rendszerváltást megelőző 33 évben csináltam, talán éppen annak volt a politika szintjén leginkább hatása” – nyilatkozta Simon Ernőnek a Figyelőben, 2006 októberében. Utóbb a reformközgazdászok ténykedését is jobban méltányolta, mint a bizottságosdi idején. Már nem azt látta bennük, hogy lepaktáltak a rendszerrel. „Közhely, de igaz: Magyarország vidámabb barakkja volt a lágernek, mint Csehszlovákia, az NDK vagy Bulgária. A sztálini korszak szigorúságának és merevségének ez a fellazulása szorosan összefüggött a gazdaságban lezajló folyamatokkal. Visszatekintve, ezt ma nagyobb, értékesebb eredménynek tartom, mint amilyenek akkor, az eseményekkel egyidejűleg éreztem.”

Az első nyilvánosságban – igaz, szakfolyóiratban – ő fogalmazta meg először, hogy a reformokban rejlő lehetőségek kimerültek. „Megvalósítható-e az állami vállalat valódi autonómiája a magyar politikai struktúra feltételei között? Betartja-e a bürokrácia saját tevékenységének önkéntes korlátozását (...) mehet-e egy szocialista országban a reformfolyamat sokkal messzebb, mint ameddig Magyarországon eljutott? Vajon a mai Magyarország jelzi többé-kevésbé a reform végső határait? A további, kisebb rendszerbéli változások, bármennyire kívánatosak is, e kérdés lényegét illetően irrelevánsak” – vetette fel 1987-ben A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság című tanulmányában.

Kimondta, hogy a játszmának vége. Nem kapott vele nagy nyilvánosságot.

Liska sem. A Wikipédia 4 kiadott és 25 kéziratban maradt könyvéről tud.

A rendszerváltás önkéntes főtanácsnoka

Az 1989-cel elkezdődött hosszú évtized már Kornai jegyében telt. S nem csak Magyarországon.

Kilépett leírói szerepéből, és a korszak valamennyi nagy dilemmáját kommentálta, így vagy úgy, könyvvel, napilapban megjelentetett cikkel, olykor interjúban is. A szóhasználata szerinti „egyedülálló történelmi alkalmat” megragadva átmenetileg felfüggesztette tudományos kutatómunkáját, és megírta az Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében című, sodró lendületű tanulmányt, amelyet nem tudományos műhely, hanem a HVG Kiadó gondozott, és amely példátlan bestseller volt. Világsiker, a maga idején megkerülhetetlen fontosságú írás. Szinte valamennyi rendszerváltó országban megjelent, 1994-ben kínaiul, 2001-ben vietnamiul is. A fokozott érdeklődés teljességgel érthető, hisz annak idején tele volt a padlás, sőt a pince is a nyugati elméleti szakértők tanácsaival, akikkel Kornai versenyképes volt, sőt előnyére szolgált, hogy ő a megszűnő rendszerben élt, bő két évtizede azt tanulmányozta. Az átmenet intellektuális izgalmi közepette az összegző művel, A szocialista rendszerrel majdnem lekéste a rendszerváltást: a Harvardon töltött években készült monumentális írás az igazságról – immár a teljes igazságról – angolul 1992-ban, magyarul 1993-ban jelent meg, azóta szintén valamennyi világnyelven olvasható. Például ez:

„Inkoherenciája, belső ellentmondásai, a stabilitás hiánya miatt a reformszocialista rendszer nem ígérkezik tartósan életképesnek. A reformfolyamat felemás képződményt hoz létre, amely magában hordja a végzetét: robbanásig éleződő belső feszültségeit. Ezek vagy úgy vezethetők le, hogy a hatalom birtokosai erőszakkal letörlik az emberek elégedetlenségét (...) Vagy pedig

úgy, hogy a reformfolyamat átmegy politikai forradalomba. Ezzel megnyílik a szabad politikai választás lehetősége” – szűrte le a tanulságot. Mások is megtették. Tanítványa, a Hongkongi Egyetemen oktató Chenggang Xu a Kornai 85. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián arról értekezett, vajon Kínában a piacosodás mikor kerül végzetes ellentétbe a párt korlátlan hatalmával.

A divatos nyugati elemzők gyors és radikális megoldásokat eszeltek ki a szocialista rendszer lebontására. Valósággal egymásra licitáltak. A konszenzus nagyjából a következőképpen alakult ki. A krónikus egyensúlyhiányt sokterápiával, az árak, a bérek, a külkereskedelem és a devizagazdálkodás azonnali liberalizálásával volna célszerű legyűrni, mondván, essünk túl azon, amit nem lehet megúszni. Nem szabad halogatni a tulajdonviszonyok megváltoztatását sem, ezért a magánosítást az állami vagyon ingyenes szétosztásával, vagyonjegyes, kuponos privatizációval fel kell gyorsítani. Kornai óvatosabb volt náluk. A Röpiratban azt feltételezte, hogy a magánszektor „szerves növekedés és társadalomátalakítási folyamat” eredményeként kerülhet túlsúlyba, és az állami vagyon ingyenes elkótyavetyéléseivel szemben azt szorgalmazta, hogy annak eladása piaci áron történjen, a bevétel az államkasszát gyarapítsa, amivel átmenetileg könnyíteni lehet a költségvetés terhein. A makrogazdasági egyensúly megteremtését azonban ő is gyors, ám fájdalmas stabilizációs műtéttel képzelte el: „Az emberek torkig vannak az örökös apró változtatgatással és a velük járó bizonytalanságérzettel. Azt hiszem, el lennének szánva arra, hogy vállalják egy radikális műtét kockázatát. Még ha a műtét átmenetileg traumával, az eddigi helyzet felborulásával, átmeneti zavarokkal jár is, legalább utána igazi rendhez, nyugalomhoz, lecsillapodáshoz vezethet.”

Nem vezetett. De erről majd később.

Normatív javaslatai sajnálatosan aktuálisak. Nézzük a címszavakat a privatizációs fejezetből, és vessük össze azokat Orbán Viktor második kormányának cselekedeteivel. A kép kísérteties.

Kornai pontjai a következők: 1. Valósuljon meg a magánszektor igazi, teljes liberalizációja. 2. Jogilag garantálni kell a magánszerződés érvényesítését. 3. Nyomatékosan deklarálni kell a magántulajdon teljes biztonságát. 4. Az adórendszer ne fékezze a magánberuházást. 5. Hitelezéssel kell bővíteni a magántőke képződését és növekedését. 6. Ki kell fejleszteni a magánszektor társadalmi megbecsülését.

Ami manapság történik. 1. Liberalizáció helyett erősödő protekcionizmus. 2. A magánszerződésekbe az állam utólag beavatkozik. 3. A magántulajdont az új alaptörvény nem védi. 4. A különadók blokkolták a dinamikus ágazatok és a pénzügyi rendszer beruházásait. 5. A banki hitelezés a pénzügyi szektorra nehezedő kormányzati nyomás következtében visszaszorult. 6. Maga a kormány folytat kampányt a multik, a bankok, a „túlzott” profit ellen, a közérdekre hivatkozva árakat diktál.

Nem folytatom (pedig megérné). Az első szabad választásokon induló, komolyan vehető új pártok gazdaságpolitikai elképzeléseiben felsejlett Kornai hatása, a legmarkánsabban az SZDSZ-ében, A rendszerváltás programjában. Az átmenet egyik hangadója, Tamás Gáspár Miklós külön is éltette őt és a Röpiratot a HVG hasábjain. „A kapitalizmus ellenfelei elsősorban erkölcsi érveket használnak. Itt az ideje annak, hogy a magánvállalkozáson és szabad versenyen alapuló piacgazdaság hívei is előterjessék a maguk erkölcsi érveit” – írta, s azzal büszkélkedett, pártja érti a legfontosabb üzenetet: nincs piaci szocializmus, nincs harmadik út.

Ma nincs SZDSZ, TGM pedig a kapitalizmus ellenfele.

Az egymással vitában, majd harcban álló politikai erők egyaránt igényelték Kornai véleményét.

Az Antall-kormány első két pénzügyminisztere, Rabár Ferenc és Kupa Mihály becsülte őt. Kapcsolatukat az utóbbi úgy értékeli, Kornai a tanácsadója volt. Önéletrajzában Kornai ezt nem cáfolta, bár emlékeztetett arra is, hogy az Antall-kormány politikájával szemben éles fenntartásai, ellenvetései voltak. Vívódásából alakította ki önmaga számára az új magatartási kódexet: ha a szabadon választott kormány tagja kíváncsi a véleményére, szívesen elmondja, de formális tanácsadói tisztséget nem vállal.

A kezdetektől flörtölt vele az akkor még liberális Fidesz is. Orbán Viktor 1992-ben elküldte neki az Egyesült Államokba a párt új programjának tervezetét. Kornai hiányolta benne az egyéni és a vállalkozói szabadság, a modern életforma, a tisztesség és törvényesség, a biztonság és kiszámíthatóság megjelenítését. „Jobban hangsúlyozni kell a nyitottságot a külföldi tőke előtt, hozzátevé, mennyit árt a xenofóbia és a nacionalizmus” – idézett önéletrajzi kötetében az Orbán Vikornak címzett levélből.

Orbán Viktor később is érvelt Kornai szavaival.

A rendszerváltó országokat az átmenet első éveiben rendkívüli veszteség érte. Kornai tartott tőle, hogy a tömeges munkanélküliség, a gyors pénzromlás – no és a csalódottság – weimarizálódáshoz vezethet. Ennek elkerülése érdekében a transzformációs visszaesést elemző 1993-as cikkében azt javasolta, hogy a gazdaságpolitika tegyen egy félfordulatot: viseljen el mérsékelt inflációt, és ne erőltesse a külső adósság csökkentését, inkább segítse elő a kilábalást a recesszióból, terelje növekedési pályára a gazdaságot. Az elgondolást korábban a(z akkor még liberális szellemiségű) Magyar Hírlap 1992. évi karácsonyi számában is felvázolta. A javaslatban rejlő politikai haszonra Orbán Viktor azonnal ráérezett, és az Antall-kormány költségvetését keményen bíráló beszédébe beépítette a félfordulat fogalmát. Ezt olyannyira fontosnak tartotta, hogy a Fidesz egy külön füzetecskét is kiadott a félfordulat szükségességéről.

„Aki azt gondolja, hogy a növekedés csak a pénzügyi stabilizáció után következhet, az téved. A növekedést kell előtérbe tolni (...) Ezért vettük át Kornai »félfordulat« kifejezését” – magyarázta Orbán Viktor a Vállalkozás és növekedés című Fidesz-brosúrában. Kornai az interpretációt szavai politikai célzatú érdekvényesítéseként fogta fel. A választásokon a Fidesz hatalmasat bukott. A győztesek pedig 1994 augusztusában a Népszabadságban öt részből álló cikksorozatban kaptak útmutatást arról, hogy végeredményben mégiscsak a tartós növekedés volna a legfontosabb cél. A figyelmeztetés úgy szólt: A GDP csökkenése, a recesszió miatt az államháztartás hiánya és az államadósság elkerülhetetlenül megugrik, ami megszorításokat kényszerít ki. Csakhogy a költségvetési kiigazítás következtében tovább zsugorodik a gazdaság, amely könnyen belesodródhat a restriktív-recessziós spirál állapotába, ennek elkerülése érdekében nem volna szabad visszariadni a gazdasági növekedés ösztönzésétől.

Fél évvel később a magyar gazdaságot, Bokros Lajos szavaival élve, már az államcsőd fenyegette. A gazdaságpolitikai fordulatot egy márciusi vasárnap este jelentette be Horn Gyula miniszterelnök Surányi György jegybankelnök és Bokros Lajos pénzügyminiszter társaságában.

Teljes személyes tekintélyével állt ki Kornai az 1995-ös stabilizációs program mellett. Pedig messze nem értett egyet annak minden részletével, legfőképpen a bevezetés módjával. „...nagy kár, hogy a csomag elemei nem voltak sem politikai, sem gazdasági értelemben elég jól összeválogatva. A programot esetlenül, néha szinte részvétlen és bántó hangnemben adták elő” – írta a Közgazdasági Szemle 1995. évi nyári, összevont számában, a lakossági és a politikai tiltakozás okait firtatva. Nem titkolta azt az aggályát sem, hogy az intézkedések esetleg túllőnek a célon, és emiatt a gazdaság zsugorodni fog. Ennek ellenére a nyilvánosság fórumait kihasználva érvelt a program mellett, még az Alkotmánybíróságot elnöklő Sólyom Lászlónál is

lobbított. Megpróbálta meggyőzni, hogy a gyors, radikális intézkedések időszerűek és szükségesek voltak; Magyarország a mexikói válság következményeit épp csak megúsza, nem maradhat sebezhető. „Összefér az alkotmány szellemével, hogy ebben a kényszerhelyzetben előzetes bejelentés nélkül, azonnal életbe lépő drasztikus rendszabályokat foganatosítsanak” – bizonygatta, ám hiába. Egy évvel később, a Közgazdasági Szemle 1996/7–8. számában viszont már a címadással is elismerte a Bokros–Surányi-duó programjának sikerét – Kiigazítás recesszió nélkül –, amelyben nyugtázta, hogy a „kisméretű sokkterápia” a makrogazdasági mutatók tekintetében gyors javulást hozott.

A Bokros-csomagot a Fidesz vadul támadta, vele szemben alakított ki új identitást. Nemcsak Bokrossal és Kornaival szemben, hanem a jogállammal szemben is. Azt, amint tehetette, saját képére formálta. A második Orbán-kormány már nem ütközik olyan akadályokba, mint Bokros Lajos; a kétharmados többség megnyirbálta az Alkotmánybíróság jogkörét, hogy költségvetési, adózási és hasonló ügyekben ne nyilváníthasson véleményt. A Sólyomnál lobbizó Kornai aligha sejtette, hogy az Alkotmánybíróságnál is van nagyobb veszély a gazdasági ésszerűsége nézvést: az ellensúlyok totális kiiktatása.

A kilencvenes évek stabilizációs és reformkísérletei aktivizálták Kornait, aki ebben az évtizedben szerepelt a legtöbbet a honi – és a nemzetközi – nyilvánosságban. A „koraszülött jóléti állam” fogalom megalkotójaként részt vett (Tóth István Györggyel és az azóta elhunyt Csontos Lászlóval) a Tárki átfogó empirikus kutatásában, amely az adótudatosságot vizsgálta, és azt igyekezett kideríteni, milyen erős az etatizmus, hajlanak-e az emberek öngondoskodásra. Új önálló kutatási területet talált, az egészségügyet. A nagy elosztási rendszerek megváltoztatása során fokozatosságot, tartós átmenetet, intézményi sokszínűséget szorgalmazott, azt hangsúlyozva, ne kényszerítsék az állampolgárokat egyetlen, univerzális és központilag kitalált sémába. A nyugdíj- és egészségügy példájánál maradva, így fogalmazott a Tárki sajtótájékoztatóján: aki megbízik az állami rendszerben, maradjon abban, ám aki fantáziát lát az öngondoskodásban, választhassa a magánbiztosítót, a piaci megoldást. Döntsen a tapasztalat.

Nem az döntött, hanem a kétharmad.

„A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet szerves fejlődés (...) Önkorrektív, próbaszerencse, »kísérlet és tévedés« folyamat, amely megtart vagy felszámol régi intézményeket, tesztel, elfogad vagy elvet újakat. (...) minél szilárdabbak a kapitalizmus alapjai, annál jobb lesz közép- és hosszú távon a rendszer teljesítménye. Ezért a hangsúlyt a konszolidációra, a stabilitásra kell helyezni” – vonta le a következtetést Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után című írásában.

Magyarországon az alapok nem bizonyultak elég szilárdnak.

A teljesítményről pedig szó se essék.

Az átmenet az anti-Kornai korszakba

Kornai világszerte egyre érdekesebb lett. A személye is.

Szaporodtak a felkérések életút-interjúkra, ezeket szinte kivétel nélkül elhárította. Viszont az érdeklődés hatására megírta A gondolat erejével című önéletrajzát, amely szintén megjelent valamenynyi világnyelven. Ám Olivier Blancharddal, a Massachusetts Institute of Technology professzorával ezt megelőzően, 1998-ban kivételt tett. Nyilvánosan neki beszélt először

fiatal éveiről, amikor hitt a kommunista eszmékben, a Sztálin halálát követő kijózanodásról, a Tűzolt központosítás nyilvános vitájáról 1956 szeptemberében, amelyen több százan vettek részt, valamint a represszió éveiről. No és arról, hogy a rendszerváltó országok értelmiségét felkészületlenül érték a megoldandó feladatok. A nyugatiakat is. „Míg sok nyugati közgazdász nem érti az átmeneti országok politikai és társadalmi összefüggéseit, sok keleti partnerük nem érti a közgazdaságtant, ami még rosszabb” – jegyezte meg. (Abban sem vagyok biztos, hogy a politikai és a társadalmi ügyeket értené, tette hozzá zárójelben. Vagyis így, ahogy írom.) Hiányolta az együttműködést is közöttük. Nem alaptalanul.

Blanchard ma a Nemzetközi Valutaalap vezető közgazdásza, a válságból való kilábalás egyik fő teoretikusa.

Magyarországon a Bokros-féle stabilizációt követő lendület néhány év alatt kifulladt. Az első Orbán-kormány gazdasági minisztere, Matolcsy György bekapcsolta a belső motorokat, a Medgyessy-kormány pedig tovább fűtötte a belső keresletet. „A lakosság, a háztartási szféra vásárlóereje elszaladt (...) most kezd terjedni a fogyasztói hitel. Ez önmagában nem lenne hiba (...) de nálunk rossz pillanatban megy végbe (...) az expanzió mértéke és feltételei felelőtlenek (...) megengedhetetlenül nagy volt a költségvetési deficit” – nyilatkozta 2003 januárjában Blahó Miklósnak a Népszabadságban. Nem kímélte a Magyar Nemzeti Bank politikáját sem, amire pontos rálátása volt, hiszen 1995-től 2001-ig, Surányi György invitálásának engedve, tagja volt a monetáris tanácsnak. „Az a szélsőségesen konzervatív, egyoldalúan monetarista gazdaságpolitika, amely minden áron a dezinflációt gyorsítja, súlyos és elfogadhatatlan növekedési áldozattal jár” – figyelmeztetett, hozzátéve, hogy a központi bank megpróbálhatja ugyan ráerőltetni a kamatpolitikáját a piacra, ideig-óráig ez megy, de a piac előbb-utóbb kikényszeríti a korrekciót. Ez történt azokban a hónapokban is, amikor a forint ellen két súlyos spekulációs támadás indult, szétzilálva a gazdasági növekedés fiskális és monetáris kereteit.

Hasonló veszély fenyeget ma is.

A költségvetést a Medgyessy Pétert váltó Gyurcsány Ferenc kormánya sem tudta kontroll alatt tartani. Mint utóbb kiderült, a választások előtt már nem is akarta. Nagy árat fizetett érte.

Egy évtizeddel és egy évvel a bokrosi stabilizáció után, 2006 nyarán lehetett mindent előlről kezdeni. Csakhogy ezeknek az ügyeknek az a természetük, hogy az újabb nekibuzdulás nem a nulláról indít. Megszenvedett tapasztalatok vannak az újrakezdés mögött.

„1995 áprilisában, röviddel a Bokros-csomag bejelentése után interjút készítettem velem a Duna Televízió. A riporter a következő kérdést tette fel: »Általánosságban hogyan fogadta az intézkedéscsomagot?« Így válaszoltam: »Nézze, vannak kritikai megjegyzéseim, vannak hiányérzeteim (...) De ezek másodrendűek. Le szeretném szögezni, és ez a legfontosabb, hogy a most bejelentett kormányprogram alap gondolataival egyetértek, azokat szükségesnek, helyesnek és elkerülhetetlennek tartom. Ehhez rögtön hozzá kell tennem, hogy ezek az intézkedések sok megpróbáltatással, fájdalommal is járnak, sokaknak szenvedést okoznak. Teljes mértékben átérzem ezt, és együtt érzek a nehéz helyzetbe jutottakkal (...) Most, 11 évvel később szó szerint megismételhetem azt, amit akkor mondtam. Elszomorító, hogy ugyanaz a nemzedék másodszor él meg egy megrázkódtatással és szenvedésekkel járó kiigazítást. De ismét kijelenthetem: a program alap gondolataival egyetértek, és – az ország érdekében – szükségesnek tartom a megvalósításukat«” – írta 2006-ban a Népszabadságban, Gyurcsány Ferenc Új egyensúly elnevezésű programját és a reformgondolások velejét támogatva. Ismételten kifejtette, hogy a stabilizáció kétségkívül sürgős ugyan, ám a társadalmi átalakítás óvatosságot igényel, célszerű kerülni a végleteket. Álláspontját három pontban summázta, ezeket érdemes ismét felidézni.

„1. Nem helyeslem egyik végletes megoldást sem. Elvetném az állami paternalizmus monopóliumát, de azt a helyzetet is, amelyben minden állampolgár kizárólag csak a saját erejére számíthat. A vegyes rendszerek híve vagyok, amelyek több pillérre támaszkodnak. Egymást kiegészítve működjenek az állami gondoskodás és az öngondoskodás különböző szervezetei és mechanizmusai.

2. Az a politikai filozófia, amit magaménak érzek, nem híve a messzemenő egalitárius elosztásnak, a jövedelmi és vagyoni viszonyok mesterséges és erőszakos kiegyenlítésének. Egalitáriánus vagyok – egy bizonyos szintig. Az alapvető egészségügyi szolgáltatást, oktatást, öregkori ellátást és a többi jóléti gondoskodást biztosítani kell mindenki számára – ám ezen felül lehetővé kell tenni, hogy mindenki ennél többet is szerezzen magának, saját erejéből.

3. Nem kellene megrövidíteni, abszolút értelemben azt, amit az állami újraelosztás eddig adott. Senkit sem szabad megfosztani szerzett jogaitól. De ahogy a gazdaság növekszik a jövőben, a termelés növekedési üteménél lassabban növekedjék az állami gondoskodás csatornáin át áramló többletjövedelem és gyorsabban az, ami az öngondoskodás részét alkotja.”

Itt egy pillanatra megint tekintsünk vissza: a köztisztletnek örvendő egykori pénzügyminiszter, Hetényi István már 1996-ban azt latolgatta, nagy baj lehet abból, ha az államháztartás reformját stabilizációs eszközként használják, és a költségvetési megszorítások a fejekben összekeverednek a nagy társadalmi elosztó rendszerek átalakításának egyes mozzanataival. Ha az állampolgárok a reformokban csak megszorításokat látnak. Mert így a még oly jó elképzelések nemhogy támogatásra nem számíthatnak, hanem arra sem, hogy azokat legalább elviseljék.

Elviselésről szó sem volt. Érelődött a kétharmad.

És most nagyot ugranék. Akik ma kormányoznak, úgy tesznek, mintha Kornai egy különálló bolygón élne. Vagy inkább: mintha ő maga egy láthatatlan bolygó lenne. Nem vesznek róla tudomást. Miközben a válság óta a Nobel-díjas Eric Maskintól az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank vezető közgazdászáig, a manapság a Citibankot erősítő Willem Buiterig nyugati tudósok sora elemzi Kornai eszköztárával, mivel jár, ha a kapitalizmusban is felpuhul a költségvetési korlát, felüti fejét a paternalizmus, mint egykor a szocializmusban, Magyarország kormánya anti-Kornai világot teremtett magának. Ebben valósággal tobzódna a korlátlan kormányzati beavatkozás, az eszement központosítás, a voluntarizmus és az állami gyámkodás hívei. (Lásd Farkas Zoltán: Ellenreformok szezonja, HVG, 2013. január 19.) Azok, akik a közérdekre hivatkozva bármikor megsértik saját törvényeiket, a gazdaság törvényszerűségeit negligálják, az üzleti világot gyarmatosítókra és stratégiai szövetségesekre osztják, a nemzetközi szervezeteket elnyomóknak láttatják. Az alkotmányos kereteket úgy rendezték át, hogy korlátlan hatalmuk legyen, a választási rendszer megváltoztatásával pedig saját esélyeiket maximalizálták.

Mindezt ismerjük már, s éppen Kornai János életművéből.

Ha valaki netán elmulasztotta volna a régieket elolvasni, elég, ha a legújabbakba belenéz. Kornai a tőle megszokott precizitással vette sorra a mai kormányzás jellemvonásait is. Kétségbeesett írásokban foglalta össze véleményét a dolgok állásáról, először 2011 januárjában a Számvetés című írásában, a Népszabadságban. A cikk angol, lengyel, szlovák, cseh, kínai, orosz és vietnami nyelven is megjelent. Benne ez:

„Ami a politikai szférában végbement, azt könnyű összefoglalóan jellemezni. A demokrácia több fontos alapintézményét szétrombolták; Magyarország autokrácia lett. Az a veszély

fenyeget bennünket, hogy a magyarországi politikai rezsim hasonlónak válik Putyin uralmához. A változások irányzata egyértelmű: rövid idő alatt olyan mélyreható változások történtek, amelyek irreverzibilisek (vagy legyünk optimisták: majdnem irreverzibilisek) és garantálják (vagy legyünk optimisták: szinte garantálják) a hatalomra került csoport tartós uralmát.

Ami a gazdasági szférában végbement, azt nehéz összefoglalóan jellemezni, mert tele van egymásnak ellentmondó cselekményekkel, fenntarthatatlan rendszabályokkal, nem folytatható tendenciákkal. A rendszabályoknak nincsen egyértelmű irányzata. Bizhatunk abban, hogy a kapitalizmus erős rendszer, amely képes sok mindent túlélni, még a rossz gazdaságpolitikát is. Igaz, de sajnos az ár, amit a gazdaságpolitika gyarlóságaiért meg kell fizetni, igen magas.”

Bármennyire elevenbe talált az írás, bármennyire megrendítő volt is látni az egy irányba mutató részleteket, szinte visszhangtalan maradt.

Ennek ezernyi oka van. A legfontosabb a Fidesz csaknem totális médiahatalma: a közszolgáltatásra hivatott szférát megszállta, gleichschaltolta, szolgáskorba állította, a rádiós-televíziós kereskedelmi szektort pedig az engedélyezéssel tartja kézben. A Fideszhez köthető médiavállalkozásokat ma lefoglalja pártjuk s kormányuk ajnázása. E propagandisztikus fórumokon nincs helye kritikus beszédnek. Ahol meg volna, a Kornai gondolatait értő, irántuk fogékony közegben, ott a politikára szánt műsorperceket, internetes felületet elviszik az aktualitások. Erős a kényszer, hogy mindarról beszámoljanak, ami másutt nem kerül be a hírfolyamba. Tudatosan vagy spontán módon, ennek jegyében zajlik a kevéske erőforrás optimalizálása.

Vannak generációs és műfaji okai is a hallgatásnak. A Kornain felnőtt korosztályt, néhány műhelytől eltekintve, kiszorították, leváltották, nyugdíjazták. Az új média pedig kifejezetten a fiataloké. Az állam fegyelmezési törekvései ellenére viszonylag szabad online médiapiactér rosszul fizetett, túlterhelt ifjoncai – akik között szép számmal vannak ragyogó tehetségek – kevésbé hajlanak arra, hogy hosszabb elméleti fejtegetésekben mélyedjenek el, jobban vonzódnak a konkrétumokhoz, és napi teljesítménykényszer alatt állnak. A hírportálok között pokoli erős a verseny, amiben a konkurenciánál – jelen esetben a Népszabadságnál, nyomtatásban és a nol.hu-n – megjelent tanulmány átvétele, rövid ismertetése hátrébb sorolódik. A szakkönyvek, esszék, elemzések ajánlása mára gyakorlatilag kikopott a teljes magyar médiából.

A Számvetésben jövendőlt „mélyreható változások” a következő esztendőben még mélyebbre hatoltak.

„Az Orbán-rezsim elérte saját igazi célját: keményen megragadta a hatalmat, a központosítás erősítésével, az államhatalom kiterjesztésével további eszközök kerültek a kezébe szinte korlátlan uralmának érvényesítéséhez. Ám az autokratikus uralom, a féktelen központosítás, az állam tevékenységének túlbujánzása összeférhetetlen a modern kapitalista piacgazdaság egészséges működésével. Ezen az úton lehetetlen lesz kimozgatni a magyar gazdaságot a csapdahelyzetből, a veszteglésből, nem tud rálépni fenntartható növekedési pályára. Ennek pedig mi valamennyien – a jelen és a jövő nemzedékek – leszünk a kárvallottjai” – figyelmeztetett Kornai egy évvel később, 2012 januárjában, szinte visszhangtalanul. „Évtizedeken át álmomban sem fordult volna meg bennem a gondolat, hogy első könyvem témája, a túlzott központosítás ismét időszerűvé válik” – írta rezignáltan.

Vissza a kezdetekhez.

Az írás rövid változata elhangzott a Kornai János 85. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián, 2013. január 18-án a Corvinus Egyetemen.

Tetszik

7 ember kedveli. Legyél te az első az ismerőseid közül!

Kapcsolódó írások:

1. **Farkas Zoltán: A kínai kapcsolat – Kornai János hatása és A gondolat erejével c. könyve visszhangja** Vajon szocialista országnak tekinthető-e Kína? A kérdés okot ad némi...
2. **Farkas Zoltán: A kapitalizmust szeretni nem kell félnetek jó lesz... – Reflexiók Kornai János legújabb könyvéhez** (Forradalmak szezonja) A rendszerváltás 17. évének májusára három véleményformáló...
3. **Rainer M. János: Húsz év múlva (Kornai János: A szocialista rendszer. Pozsony, Kalligram, 2012.)** A Kalligram Kiadó újabb nagy vállalkozásba kezdett: a következő években...
4. **Farkas Zoltán: A Standeisky-teszt** I. Ambivalenciák Talán nem bántom meg a kulturális elit...
5. **Farkas Zoltán: Önkénygazdaságtan 2.0** Önkénygazdaságtan 2.0 [1] „Ha ironizálni óhajtanánk, az Orbán-kormány végre azt...

Cimkék: **Farkas Zoltán**